

«ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆ».
ԴՐՎԱԳՆԵՐ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՄԵԿՆԱՐՎԵՍՏԻ ԾԱԳԱՆ
ՊԼՏՍՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Այս խորագիրն է կրում Մայր Աթոռի միաբան, Փիլիսոփայական
գիտ. թեկնածու հոգեշնորհ Շահե Մ.Վրդ. Անանյանի՝ նորերս (Ս. էջ-
միածին, 2022) հրատարակված մենագրությունը: Այն իր բովանդակա-
յին որոշ պահերով հարաբերվում է հեղինակի «Հին Մերձավոր Արեւել-
քից Քրիստոնյա Հայաստան: Անձնավորված Իմաստության գաղափարի
առաջացումն ու զարգացումն ըստ Առակաց Ա.-Թ.-ի» (Ս. էջմիածին,
2014) աշխատությանը եւ «էջմիածին», «Վէմ» հանդեսներում հրատարա-
կած հոդվածներին (2012, 2021): Աչքի առջեւ ունենալով եւրոպական գի-
տության նորագույն ձեռքբերումները՝ ս. հայրը նյութը տրոհում է հինգ
գլուխների մեջ (Ա. Քրիստոնեական մեկնարվեստ եւ հելլենիզմ, Բ. Հելլե-
նիզմի երկակի յուրացումը, Գ. Նոր տիկեր նոր գինու համար, Դ. Օրենքն
է մարդու համար, Թ՛ մարդը՝ օրենքի, Ե. Գաղտնագիտություն եւ մեկ-
նարվեստ): Աշխատության Ներածության մեջ նա ուրվագծում է ասելիք
նյութը, ընթերցողին նախապատրաստում երեւույթն ընկալել թե՛ մանրա-
մասների եւ թե՛ իր համակողմանի ամբողջության մեջ: Հեղինակն արդա-
րացնում եւ հիմնավորում է խորագրի «Երկխոսություն» եզրի ընտրու-
թյունն ու կիրարկումը: Քրիստոնեական մեկնարվեստի սկզբնավորումն
արդյունք է կրոնամշակութային տարբեր հոսանքների՝ «հուդայահելլե-
նիզմի», «հուդայաքրիստոնեության» եւ «գնոստիկության» երկխոսական
հարաբերության: Արձանագրվում է, թե այդ հոսանքներն անհաղորդ չեն
իրար, այլ հանդես են գալիս փոխկապակցաբար, «շատ հաճախ հմտորեն
համադրված շարժումների տեսքով» (էջ 13): Աշխատության գլուխներից
յուրաքանչյուրը նպատակ ունի ներկայացնել այդ շարժումներից յուրա-
քանչյուրը ոչ թե իբրեւ մեկուսի, ինքնաբավ իրողություններ, այլ՝ մեկ
մեկու հարաբերակից երեւույթներ: Հետազոտողն ըստ կարելիւյն քիչ

տեղ է հատկացնում «վաղ քրիստոնեական մեկնիչների ջատագովական փաստարկներին», որոնք լուսաբանվում են որպես հուդայահեղինիզմի, հուդայաքրիստոնեության եւ գնոստիկության նկատմամբ Եկեղեցու որդեգրած ընդհանուր դիրքորոշում, այլ ուշադրությունը կենտրոնացնում քրիստոնեական մեկնարվեստի ձեւավորման վրա վճռորոշ ներգործություն ունեցած այդ հոսանքների ընձեռած փաստական նյութի վրա: Այս մոտեցումն ունի իր տրամաբանությունը, այն հնարավորություն է տալիս երեւույթը տեսնել ու գնահատել առավել լայն, ընդգրկուն համապատկերի մեջ՝ խուսափելով գաղափարների ու տեսությունների մերկապարանոց համագործմից: Աշխատության մեջ հեղինակն առավելագույն չափով ծանրանում է քրիստոնեական մեկնարվեստի եւ աստվածաբանության համար կարեւորագույն դերակատարություն ունեցած Լոգոսի, անձնավորյալ Իմաստության վարդապետության եւ հուդայահեղինիստական մտայնության բուն էությունը ներկայացնող միաստվածյան աշխարհայեցողության քննության վրա: Ըստ այսմ իրավացիորեն նկատվում է, թե միաստվածյան մտածողությունն ուշ հեղինիզմի շրջանում նպաստել է հուդայահեղինիստական եւ վաղ քրիստոնեական մեկնողական համակարգերի զատորոշմանը կրոնափիլիսոփայական տարաբնույթ հոսանքներից (էջ 24):

Աշխատության մեջ մատնացուցված են այն հիմնական պայմանները, որոնք նպաստել են քրիստոնեական մեկնարվեստի սկզբնավորմանը: Սկզբնաղբյուրները հնարավորություն են տալիս բացահայտելու հուդայահեղինիստական եւ վաղքրիստոնեական փիլիսոփայության ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ մասնավոր կապերը: Հրապարակի վրա եղած օտարալեզու սկզբնաղբյուրների, մասնագիտական գրականության հիմամբ Շահե Մ. Վրդ. Անանյանը ուսումնասիրում է երեւույթը, թափանցում դրա օրինաչափությունների մեջ, վերհանում հուդայահեղինիզմի այն առանձնահատկությունները, որոնց վիճակված էր վճռորոշ դեր կատարել վաղքրիստոնեական փիլիսոփայության ու մեկնագիտության մեջ: Լուսաբանելով երեւույթի վաղ շրջափուլը՝ նա նկատում է, որ քրիստոնեության զարգացումն ու տարածումը անտիկ մշակույթի եւ հեղինիզմի պայմաններում չէր կարող իրականանալ կղզիացած կերպով. դուրս գալով Պաղեստինի անձուկ տարածքից՝ այն աստիճանաբար պատվաստվում է հեթանոսական լայնահուն միջավայրին: Այս երկու կրոնամշակութային իրողությունների փոխձուլումը տեղի է ունեցել քրիստոնեություն-

նից շատ առաջ: Սրա ամենավառ վկայությունը Աստվածաշնչի հունարեն՝ Յոթանասնից թարգմանությունն է, որը նպատակ ուներ գոհացնել հունախոս հրեական սփյուռքի հոգեւոր պետքերը: Սրա համար նախ առանձին ենթագլխով տրվում է հունահռոմեական ճարտասանական մեկնարկների ուրվագիծը, այնուհետեւ, իբրեւ դրա տրամաբանական շարունակություն, ներկայացվում է հունահռոմեական դասական ճարտասանությունն եւ փիլիսոփայության հարաբերակցությունը վաղքրիստոնեական մեկնարկեստին: Հետագոտողը չի բավարարվում սոսկական հայտարարություններով, այլ իր մտածումները հաստատում է նորկտակարանյան եւ վաղհայրախոսական լեզվամտածողության եւ գաղափարական համակառուցի մեջ կենցաղավարող որոշ կաղապարային արտահայտությունների ու կերպերի՝ անտիկ ճարտասանական մեկնարկեստի հետ ունեցած կապերի մատնացուցումով: Պատմաբանասիրական համադրումների օգնությամբ կատարված տեսական դիտումներն էլ ավելի են բարձրացնում աշխատության գիտական շահեկանությունը:

Աշխատության Բ. գլուխը նվիրված է առաջին երկու դարերում հուդայահեւրեիզմի՝ քրիստոնեական մեկնարկեստի առաջացման մեջ ունեցած նշանակության բացահայտմանը: Այստեղ մասնավոր անդրադարձով վերհանվում է հուդայահեւրեիզմի կրոնափիլիսոփայական բնույթը, շեշտվում է նրա համակարգվածությունը, լուսաբանվում են առաջացման հասարակական-քաղաքական, մշակութային օրինաչափությունները: Գիտնականն իր դիտումները հիմնում է այդ շրջանում կյանքի կոչված հուշարձանների հանգամանալից, համակողմանի քննության վրա: Հուդայահեւրեիստական փիլիսոփայության օրինաչափությունների, ներքին խոհանոցի բացահայտման համար նա դիմում է իմաստության երեք գրքերի (Ժողովող, Իմաստություն Սողոմոնի, Իմաստություն Սիրաքի) բովանդակության քննությանը: Համադրվում է Իմաստության գրականության եւ հեւրեիստական փիլիսոփայության բառագանձը, հիմնադրույթները, նշմարվում են ընդհանրություններ հեւրե աշխարհընկալման, մասնավորաբար պլատոնյան եւ ստոյիկյան փիլիսոփայության մեջ: Հանգամանալից խոսվում է հուդայահեւրեիստական փիլիսոփայության երեւելի ներկայացուցիչներ Արիստոբուլոսի եւ Փիլոն Ալեքսանդրացու ժառանգության մասին: Հասկանալի պատճառով հեղինակն ավելի մանրամասնորեն անդրադառնում է Ա. դարի քրիստոնեական մեկնարկեստի մեջ Փիլոնի եւ նորկտակարանյան գրականության զբաղեցրած տեղին

ու դերին: Ոչ առանց հիմքի հ. Շահեն անդրադառնում է այն ուսումնասիրություններին, որոնցում մասնագիտակ դիտարկությունները խոսվում է Փիլոնի եւ Պողոս առաքյալի ժառանգության մեջ նշմարված նմանությունների մասին: Մասնագիտական գրականության մեջ շրջանառված փաստական նյութի հիման վրա նա հակված է այդ նմանությունները տեսնել գերազանցապես մեթոդաբանական, փիլիսոփայական դաշտում, որի ընդհանուր ակունքը հուդայահեղինիզմն է: Հետազոտողն իրավացիորեն այս դաշտում է զետեղում Հովհաննեսի Ավետարանում եւ Փիլոնի ժառանգության մեջ Լոգոսի ընկալման առանձնահատկությունները, որոնք առարկայացած են անձնավորված Իմաստությամբ:

Հ. Շահե Անանյանը վերհանում է հրեից կրոնական գրականության թարգմանական բնորոշ առանձնահատկությունները, եւ դրանց հարաբերակցությունը հեղինիստական փիլիսոփայությանը: Մտացի զգուշավորությամբ, իրեն զերծ պահելով այդ երեւույթի ամբողջական պատկերը վերհանելու գալթակղությունից՝ նա ծանրանում է միայն Առակաց (Ը.), Սողոմոնի Իմաստության (Զ.—Թ.), Հոբի (ԻԸ.) եւ Սիրաքի (ԽԲ.—ԽԳ.) գրքերի հունարեն թարգմանության վրա. գրքեր, որոնցում արծարծվում է անձնավորված Իմաստության գաղափարը: Առակաց գրքի համապատասխան դրվագը նա տրոհում է չորս իմաստային հարթությունների: Բառերի իմաստային խորքի պարզաբանումը հեղինակին օգնում է պարզել նրանց մերձավորությունը պլատոնյան, ստոյկյան փիլիսոփայությանն ու հուդայահեղինիստական մտայնությանը (էջ 92—94): Իսկ Սողոմոնի Իմաստության քննությամբ բացահայտվում է նրա ուղղակի հարաբերությունը ստոյկյան փիլիսոփայությանը: Այսու հուդայահեղինիստական իմաստասիրական եզրերը գոյավորվում են հին հրեական գրականության հունարեն թարգմանության թելադրանքով: Հեղինակը մասնավոր անդրադարձ է կատարում անձնավորված Իմաստության այն տեղին, որ նա զբաղեցնում է հուդայահեղինիստական մեկնարկեստի ու փիլիսոփայության մեջ: Այս նպատակին հետամուտ առավել հանգամանալից քննության են ենթարկվում Հոբ ԻԸ. 20—28 եւ Սիրաքի Իմաստության ԽԲ. 15 —ԽԳ. տեղիները: Հուդայահեղինիստական թարգմանությունը ճիշտ ընկալելու համար ատենախոսը հունարենից թարգմանում է Հոբ ԻԸ. 20—28 տեղին եւ այն համեմատում եբրայեցերեն բնագրի հետ, ինչը ցույց է տալիս, որ անտիկ թարգմանիչը բնագրի վրա հավելումներ է կատարել՝ էլ ավելի շեշտելու Իմաստության անձնավորումը: Իրավա-

ցիորեն նկատվում է, որ եթե եբրայական բնագրում իմաստությունը քողարկված է, ապա հուդայահելենիստական գաղափարներով համակված հունարեն թարգմանության մեջ իմաստությունը դրսևորվում է՝ դառնալով «աստվածային հայտնություն» (էջ 99): Անձնավոր իմաստության գաղափարները պատշաճորեն լուսաբանված են Արիստոբոլոսի ու Փիլոնի ժառանգության օրինակով: Եթե առաջինում հուդայահելենիզմը եւ անտիկ մեկնարկեստը հասան իրենց լիակատար համադրականության (synthesis), ապա երկրորդում անձնավորյալ իմաստությունը ներկայացվում է իբրեւ «իմաստունի երկնային հայրենիք» (էջ 103): Ըստ այսմ արժեքաբանական միեւնույն սանդղակին են պատկանում Աստված, իմաստությունն ու Առաքինությունը, որոնց բնակատեղին վերին աշխարհն է, իսկ մարմնական կրքերի բնակատեղին՝ ստորին աշխարհը: Անձնավորյալ իմաստությունը Փիլոնի ժառանգության մեջ ունի ոչ միայն Աստծու եւ արարչության միջնորդի հանգամանք, այլեւ այն նույնական է Աստծու մտքում առկայող գերագույն գաղափարի հետ:

Աշխատության «Նոր տիկեր՝ նոր գինու համար» բազմախոսուն խորագրով Դ. գլխում քննարկվում են հինկտակարանյան այն արձագանքները, որոնք լսելի են Նոր Կտակարանում: Հեղինակն անդրադառնում է դրանց, այսպես կոչված, «մեկնաբանական ու մեկնողական համատեքստային գործառույթին» (էջ 126): Այստեղ նախ անհրաժեշտ է համարվում վերհանել այն կապը, որն առկա է Քումրանյան գրականության ու Նոր Կտակարանի միջեւ: Սա, հետազոտողին օգնում է «ավելի լայն պատկերի մեջ դիտարկելու հինկտակարանյան մեջբերումների դերն ու գործառույթը Նոր Կտակարանում՝ իբրեւ ժամանակի ընդունված մեկնողական ավանդույթ» (անդ): Ըստ այսմ «Պողոս առաքյալն ու Հին կտակարանի նորկտակարանյան ընկալումը», «Հինկտակարանյան մարգարեությունները համատես Ավետարաններում եւ Գործք առաքելոցում», «Հինկտակարանյան պատումները Կաթողիկե թղթերում», «Հին Կտակարանն ու Հովհաննես Ավետարանչի դպրոցը» ենթախորագրերի ներքո վերհանվում եւ գնահատվում են հինկտակարանյան ներկայության տարբեր եղանակներն ու կերպերը Նոր Կտակարանում:

Հաջորդ՝ Դ. գլխում հուդայաքրիստոնեությունը որակվում է իբրեւ Վաղ Եկեղեցու շարժումներից մեկը: Ներկայացվում են «հուդայաքրիստոնեություն» հասկացության բոլոր հնարավոր իմաստային հարթությունները, որոնք սկզբունքորեն տարբերվում էին քրիստոնեության պո-

ղոսյան ընկալումից: Առաքելական հայրերի (Ա.—Բ. դդ.) մեկնողական ժառանգությունը («Վարդապետություն տառնեցի առաքյալների», «Տառնեցի տառնապետների կտակ», «Պետրոսի Հայտնություն», «Թուղթ Բառնաբասի», Հերմասի «Հովիվ», Կեղծ Կղեմես Հռոմեացի, «Թուղթ Կորնթացիներին» եւ այլն) գնահատվում է որպես Վաղ Եկեղեցու հուղայաք-րիստոնեական շարժման արտահայտություն: Դրանց բնորոշ են մեսսիական գաղափարները, որոնք հատուկ քննության նյութ են դառնում հետազոտողի համար: Այդ երկերում կենցաղավարող առանձին եզրերի լուսաբանությամբ հնարավոր է դառնում բացահայտել դրանց հուղայաքրիստոնեական միտումն ու բովանդակությունը: Տվյալ շարժման հետանքակտելի կապի մեջ է նկատվում եւ վերլուծվում Մարկիոնի հակահուղայական աշխարհայացքը (էջ 221–227):

Աշխատության Ե. գլուխը նվիրված է քրիստոնեական մեկնարվեստի վրա գնոստիկյան փիլիսոփայության ազդեցության գնահատմանը: Առաջին ենթագլխում վերահանված է գնոստիկյան գրականության առանձնահատկությունը: Գնոստիկյան փիլիսոփայության քրիստոնեական մեկնարվեստի վրա ունեցած ազդեցությունը որոշարկելու համար նախ համադրվում են գնոստիկյան շարժման վերաբերյալ հրապարակում եղած տարբեր կարծիքները նրա աշխարհագրական ծագման վերաբերյալ (Եգիպտոս, Ասորիք-Պաղեստին): Մասնահատուկ քննության են ենթարկվում հերմեսյան երկերն ու Վալենտինոսի դպրոցը: Նազ Համագրի ձեռագրերի հայտնաբերումը թույլ է տալիս աշխատասիրողին բարձրաձայնել, թե՛ «գնոստիկների համար Հին Կտակարանն աստվածաշունչ մատյան էր» (էջ 249), որով նրանք էապես տարբերվում էին Մարկիոնի՝ հրեից օրենքի նկատմամբ ունեցած ժխտական վերաբերմունքից: Միանգամայն արդարացիորեն անհրաժեշտ է համարվում անդրադառնալ գնոստիկյան երկերում տեղ գտած այլաբանական բացատրությանը, գնոստիկների՝ Աստվածաշնչի նկատմամբ տածած վերաբերմունքի առանձնահատկություններին, նրանց այն ջանքերին, որով փորձ էր արվում ոգեղինացնել աստվածաշնչական պատումը: Առանձին ենթաբաժնում վերլուծվում են գնոստիկյան շարժման վերաբերյալ քրիստոնյա մեկնիչների հաղորդած տեղեկությունները, ինչը հնարավորություն է տալիս, հակառակ հայրերի գործադրած աշառու, ջատագովական քարոզչության, պատկերացում կազմել այդ հոսանքի բովանդակային առանձնահատկությունների մասին: Այդուամենայնիվ հետազո-

տողը հարկ է համարում նկատել, թե «հայրաբանական պարզ տեղիների թվարկումն իսկ մեզ բերում է այն համոզման, որ նախ՝ գնոստիկյան շարժումների եւ քրիստոնեական ուղղափառ շրջանակների հետ դրանց փոխհարաբերությունը համեմատաբար ավելի քիչ է ուսումնասիրված, եւ երկրորդ՝ հայրաբանական վկայությունների եւ բուն գնոստիկյան սկզբնաղբյուրների միջեւ առկա տարբերությունների դժվարությունը նոր դուռ է բացում գնոստիկ հեղինակների վարդապետության եւ փիլիսոփայության կարեւորությունը Հին աշխարհի կրոնների պատմության ու տեսության ուսումնասիրության շրջանակներում ընդգծելու առումով» (էջ 270—271):

Աշխատությունն արժեւորելի է առանձին բաժնով ներկայացված հարուստ ծանոթագրություններով (էջ 279—339), որոնք ունեն թե՛ տեղեկատվական եւ թե՛ վերլուծական բնույթ: Դրանցում լրացուցիչ, օգտակար տեղեկությունների շնորհիվ լուսաբանվում են հիմնական ուսումնասիրության մեջ կատարված դիտարկումները:

Ընդարձակ Եզրակացության մեջ հեղինակն ի մի է բերում աշխատության մեջ արծարծված հիմնագրությունային, կարեւոր գաղափարները:

Հարկ եմ համարում ներկայացնել մեկ-երկու նկատառում. Աշխատության Գ. գլխի «Պողոս առաքյալն ու Հին Կտակարանի նորկտակարանային ընկալումը» ենթաբաժնում բերված են արդի աստվածաշնչագիտության մեջ ընդունված տեղեկությունները Պողոս առաքյալի՝ հինկտակարանային վկայակոչումների վերաբերյալ: Մինչդեռ ցանկալի կլիներ հիշատակել նաեւ հին հայերեն թարգմանությամբ արդեն վաղ միջնադարից մեզանում լայնորեն կենցաղավարող պողոսյան թղթերում առկա հինկտակարանյան քաղվածքների՝ Եւթաղ Ալեքսանդրացու կազմած մատենագիտությունը, որը հայերեն է թարգմանվել 448 թ.:

Հայերենին կատարելապես տիրապետող աշխատասիրողը կիրառում է «միֆ», «լեգենդ», «ալեգորիա» օտարալեզու եզրերը այն պարագային, երբ առկա են դրանց հայերեն համարժեքները:

Ավարտելով՝ պետք է գոհունակությամբ արձանագրել, որ ներկա աշխատությունն աչքի է ընկնում հայեցակարգային հստակությամբ, նպատակային ուղղորդվածությամբ, գլխավոր գման տրամաբանական հերթագայությամբ, փաստական նյութի հարստությամբ ու դրա տեղին կիրառությամբ: Աշխատասիրողը կարողանում է ծովածավալ փաստական նյութից ընտրել այն կարեւորը, որը լավագույնս ծառայում է իր առջեւ

դրված խնդրի պարզաբանմանը: Եւրոպական գիտության վերաբերյալ իրազեկությունը նրան օգնում է նոր գիտումներով եւ ընդհանրացումներով իր նպաստը բերել տվյալ երեւոյթի առավել խորքային, համակողմանի ուսումնասիրությանը: Ներկա ուսումնասիրությունն առաջին հայալեզու աշխատությունն է, որ, անտարակույս, գնահատելի ներդրում է գիտության տվյալ մարզին:

ՀԱԿՈՒ ՔՅՈՍԵՅԱՆ

Փիլիսոփայական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

